SYLVESTER HOOGMOED

PONTIFICAAL SOCIAAL IEN DALES

1931–1994

2024 Prometheus Amsterdam

eens was. Toch moest hij toestemmen in een huwelijk, nadat ze ervoor gezorgd had van haar geliefde zwanger te worden. Vader had een goede baan als commies bij de douane in Zevenaar en kocht een winkel voor zijn dochter in Oosterbeek, vlak bij Arnhem, zodat ze haar eigen brood kon verdienen en niet financieel afhankelijk was van die ongewenste schoonzoon. Ze werd al jong weduwe en voedde haar drie dochters alleen op, waarbij ze bovendien lange tijd de zorg had voor haar inwonende moeder, die ruim een jaar na de geboorte van achterkleindochter Ineke overleed, 97 jaar oud. Aanvankelijk verkocht ze in haar winkel garen en fournituren, maar in de jaren twintig breidde ze het assortiment uit naar zelfgebreide babykleertjes en luxe lingerie voor dames, waar veel vraag naar was. De vlinderbroekjes vlogen de deur uit.[6]

Nadat hij eerst handelsreiziger was geweest, begon vader Dales met een compagnon in de jaren dertig een eigen bedrijf: een groothandel in luxebouwartikelen.[7] Financieel ging het hem voor de wind, ondanks de economische crisis. Die sloeg hard toe in Arnhem, de stad die vaak 'Haagje van het Oosten' werd genoemd, omdat veel renteniers uit de koloniën zich er hadden gevestigd.[8] Dochter Ineke heeft later wel eens gerefereerd aan de bittere armoede die ze in haar jeugd om zich heen zag. 'Dat kinderen moesten bedelen. Dat kinderen ondervoed waren.'[9] Zelf had ze in deze periode echter niets te klagen. In 1938 verhuisden ze uit de stationsbuurt naar de Breitnerstraat 68, in de mooie, groene wijk Hoogkamp, aan de rand van Arnhem. Er stonden veel eikenbomen; de eikels werden in het najaar door kinderen naar boeren gebracht, die er drie cent per baal voor betaalden. Het gezin Dales had een ruime woning met voor- en achtertuin. Daarachter lagen tennisbanen, waarvan vader Dales graag gebruikmaakte. Dochter Joke: 'Hij droeg dan een witte flanellen lange broek. Die werd daarna door de kleermakersleerling op de fiets vanuit de stad opgehaald, meegenomen, geborsteld en geperst als het nodig was en dan weer teruggebracht. En het dienstmeisje maakte de tennisschoenen weer wit als ze vol gravel zaten.' Moeder Dales was in de herinnering van haar jongste dochter altijd luxueus gekleed in mooie kleren. Het gezin had al in 1935 een telefoonaansluiting, wat nog allerminst gebruikelijk was in die tijd.[10]

Hoe goed het zakelijk ook ging, vader Dales maakte zich eind jaren dertig grote zorgen over de naderende oorlog. Om die reden ging hij zelfs Russisch leren volgens zijn jongste dochter. 'Hij had nooit gedacht dat de hulp van overzee zou komen, maar verwachtte dat Stalin onze belangrijkste bondgenoot zou zijn tegen Hitler. Dus hij dacht: dat Russisch, daar heb ik straks wat aan.' Het Engels, Frans en Duits beheerste hij al – ook dochter Ineke bleek later een talenknobbel te hebben. Het oorlogsgevaar was ook een reden geweest om te verhuizen uit de stationsbuurt, die in tijden van oorlog groot gevaar liep om gebombardeerd te worden. In de groene wijk Hoogkamp wilde hij per se een tussenwoning, want bij een hoekwoning zouden Duitse soldaten makkelijker achterom kunnen lopen en het huis binnengaan.

Tijdens de mobilisatie in augustus 1939 werd kapitein Dales opgeroepen om te komen wachtlopen bij munitiedepots. Na de Duitse inval op 10 mei 1940 nam hij als commandant van een mitrailleurcompagnie deel aan de Slag om de Grebbeberg, die alleen al aan Nederlandse kant honderden slachtoffers zou eisen. Ondanks het gebrekkige materiaal en de slechte communicatie boden de Nederlanders veel meer weerstand dan de Duitsers hadden verwacht.[11] Dales was met zijn regiment gelegerd in Ouwehands Dierenpark midden op de Grebbeberg. De wilde dieren waren gedood, maar krijsende exotische vogels en van tak tot tak slingerende schreeuwende apen veroorzaakten veel overlast, zodat er urenlang op werd gevuurd, waarmee nogal wat munitie werd verspild.[12] Pinksterzondag 12 mei werd er hevig gevochten. Kapitein Dales schreef daarover een paar maanden later een verslag: 'Bij een van de volgende aanvallen sneuvelde Roefs en kreeg ik, na eerst een schampschot op mijn helm te hebben gehad, een glasscherf in de hand van een kogel, die door de ruit vlak voor mij sloeg en langs mij heen bromde. Mijn verwonding betekende op zich zelf niets, doch er was blijkbaar een ader of slagader doorgeslagen, althans het bloed spoot wel een decimeter omhoog. Nadat er een paar verbandpakjes omheen gebonden waren en met een touw de pols afgebonden was door een van de soldaten in de kelder, heb ik verder aan den strijd deelgenomen.'[13] Het scheelde een haartje of Dales was na

afloop van de strijd geëxecuteerd. 'De Stoßtruppen, die mij gevangen genomen hebben, roken sterk naar alcohol. Zij zetten mij langs den weg en wilden mij *erschießen* als *Heckenschütze*. Door een onderofficier is dit verhinderd. Zij wilden mij een *Rückenschuss* geven want *Brustschutz ist zu gut für Sie*.'[14]

Kapitein Dales deed er naderhand droogjes verslag van, maar hij is de dramatische gebeurtenissen aan het begin van de oorlog nooit te boven gekomen. Nadat hij in de loop van 1940 uit krijgsgevangenschap was vrijgekomen, plaatste hij op het dressoir de foto van een majoor die wel geëxecuteerd was. Het liet hem niet meer los: de herinneringen aan het oorlogsgeweld, de doden en gewonden, een amputatie die hij had moeten uitvoeren. Op 1 april 1942 overleed Teunis Dales, slechts 39 jaar oud. Een verwaarloosde blindedarmontsteking gecombineerd met buikvliesontsteking was hem fataal geworden, luidde de diagnose. Dochter Joke is er echter altijd van overtuigd geweest dat het haar vader ontbrak aan levenslust. In het ziekenhuis had hij tegen zijn vrouw gezegd: 'Jij redt het wel. Ik ben al gestorven op de Grebbeberg.' Een ernstige posttraumatische stressstoornis zou het tegenwoordig worden genoemd. De dag van de begrafenis gingen de kinderen naar een buurvrouw, ze waren te jong om bij de plechtigheid aanwezig te zijn, had de familie besloten. Ineke was diep beledigd dat ook zij als oudste niet mee mocht. Haar broer en zus keken door een kiertje van de gesloten overgordijnen naar de lijkwagen en de koetsen daarachter, getrokken door paarden onder zwarte kleden en sluiers. De tienjarige Ineke weigerde echter naar het raam te komen, ze bleef stuurs en gekrenkt in een stoel zitten. Nu het haar was verboden erbij aanwezig te zijn, wilde ze niet stiekem kijken.[15]

KOSTWINNER

'Ik zou een heel ander leven hebben geleid, als ik een vader had gehad,' heeft ze zich later als jongvolwassene wel eens laten ontvallen, herinnerde zich haar goede vriendin Eva Haffmans. 'Ze had toen een weekend bij ons gelogeerd en had veel gediscussieerd met mijn vader, die buitengewoon dominant was, en nooit geneigd om iemand gelijk te geven.

De splinters vlogen eraf! Ien genoot daarvan, vond dat fantastisch. Ik ergerde me, want ik kende natuurlijk zijn stokpaardjes, maar Ien vond het heel erg leuk om een vader in huis te hebben.'[16] Het was uitzonderlijk dat ze over dit soort gevoelens sprak. Jeugdvriendin Frida van Halewijn zei later: 'Over de dood van haar vader praatte ze nooit. Wij, haar vriendinnen, begonnen er ook nooit over. De gesprekken die we voerden, gingen best dieper, maar Ien bleef altijd zo gesloten als wat.'[17]

In de eerste plaats was er het verdriet van een tienjarige die haar vader moest missen, een vader die altijd heel betrokken was geweest bij de kinderen en veel met ze ondernam. Bovendien veranderde het gezinsleven ingrijpend nu de kostwinner was weggevallen. Familieleden hadden de kinderen al onderling verdeeld om ze onder hun hoede te nemen, maar de jonge weduwe had besloten de opvoeding zelf op zich te nemen. Ook wilde ze financieel op eigen benen staan. Ze kreeg weliswaar een klein weduwen-en-wezenpensioen, maar daar kon het gezin bij lange na niet van leven. Daarom nam moeder Dales een baan als gemeenteambtenaar, aanvankelijk als hoofd van het consumentenkrediet, later bij de sociale dienst. Ze droeg broekpakken – door een bevriende kleermaker vermaakte kostuums van haar echtgenoot – en was voor geen kleintje vervaard, maar als vrouw verdiende ze precies de helft van haar mannelijke collega's. Om rond te komen moest ze in de avonduren bijverdienen door voor anderen de boekhouding te doen. Dochter Joke Schuiling: 'Toen ze daarover verhaal ging halen zei men: "Mannen zijn kostwinners." Mijn moeder antwoordde: "Maar ik ben óók kostwinner, ik heb drie kinderen waarvoor ik moet zorgen!" Toen zeiden ze: "Dan moet je maar trouwen, je ziet er goed genoeg uit." Dit onrecht is bepalend geweest. Met het overlijden van onze vader en de oorlog heeft het ons alle drie gevormd. Zeker ook Ien, door de woede die ze daarover voelde, dat was heel duidelijk.'

Ineke was altijd al eigengereid geweest. Een bekend verhaal in de familie was dat ze als dreumes af en toe met haar vader naar het park Sonsbeek wandelde en dan als ze op de terugweg moe was niet ging dreinen, maar resoluut op de grond plaatsnam en riep: 'Teun, taxi!' Ze had dit haar moeder waarschijnlijk wel eens horen zeggen – normaal gesproken noemde ze haar vader gewoon papa. Ineke ontwikkelde zich

tot een opstandige tiener, net als broer Ton, wat het voor hun moeder en het jongste zusje niet makkelijker maakte. De vele huishoudelijke taken die ze kregen toegewezen werden lang niet altijd naar behoren uitgevoerd. Maar op school gedroeg ze zich goed, ze leerde graag. Ineke zat op de openbare Tamboersbosjeschool, een imposant gebouw aan de Brantsenstraat, zo'n 2,5 kilometer van hun huis, een flink eind lopen dus. Jeugdvriendinnen herinnerden zich in latere jaren hoe ze na de lessen voor de school op een vuilnisbak zat te wachten op haar broertje en zusje, zodat ze samen terug konden lopen.[18] Ze zaten in de zogenaamde 'bovenschool', voor meer gefortuneerde kinderen, die al Franse les kregen. Aan het begin van de oorlog zat Audrey Hepburn op dezelfde school, twee klassen hoger dan Ineke. De later wereldberoemde filmactrice had een Nederlandse moeder en woonde bij haar grootouders in Oosterbeek.

EEN BRUG TE VER

De weinige keren dat Ien Dales later jeugdherinneringen aan de openbaarheid prijsgaf, hadden die meestal te maken met de oorlog. 'Mijn grootmoeder vertelde verhalen over de Eerste Wereldoorlog en wat haar ouders haar verteld hadden over de tijd van de Fransen. Die verhalen vonden wij als kind heel interessant. Er hing zo'n romantisch waas over. Maar de eigen beleving van een oorlog haalde dat helemaal weg.' Al tijdens de mobilisatie werd het gebouw van haar school door militairen gevorderd en in het tweede of derde oorlogsjaar zou dat opnieuw gebeuren. 'Het leven van een schoolkind wordt sterk bepaald door het schoolgebouw en de vaste weg naar school... nou, die veranderden nog wel eens voor de kinderen van mijn generatie. Ook de onderwijzers veranderden nog wel eens. Ik kan me ze niet allemaal meer herinneren, maar ik weet nog dat er een lid van de NSB was. [...] Die NSB-onderwijzer trok kinderen van de Jeugdstorm duidelijk voor. Er zat een grote jongen in de klas, Cor, die erg goed in sport was. Er was ook een andere jongen, Frits, die kleiner was en lang niet zó goed. Maar wat zei die NSB-onderwijzer? Dat Cor niet slecht was, maar dat Frits toch beter was. Waarom? Omdat

Frits lid was van de Jeugdstorm. Nou, dan wist je als kind wel genoeg. Die NSB-kinderen werden door de anderen ook niet bepaald vriendelijk behandeld. Je wist als kind, al was je dan maar negen of tien, echt wel wat er aan de hand was. Kijk, we hadden allemaal de inval meegemaakt. We hadden allemaal gezien dat de bezetter het land overrompelde. Ik zág dat er Joodse kinderen van school verdwenen. Ik mérkte dat je op bepaalde uren niet meer in het zwembad mocht, omdat het Duitse leger dan zwemmen moest. Je zag overal hakenkruisen in plaats van de Nederlandse vlag. En ik hóórde wat er aan de hand was. Het was in de tijd dat de meeste kinderen nog geen eigen kamers hadden en de huiskamer het centrum was waar alles besproken werd.'[19]

Op dinsdag 5 september 1944 leek de oorlog zo goed als voorbij. De geallieerden waren aan een snelle opmars bezig en nadat Antwerpen was bevrijd ging het gerucht dat ze ook al in Holland waren gearriveerd, waarna de Duitsers en NSB'ers in groten getale op de vlucht sloegen richting Duitsland. Dales kon zich later die 'Dolle Dinsdag' goed herinneren. 'Er hing een heel eigenaardige sfeer. Een sfeer van vrolijkheid en hoop. [...] Die dinsdag was het onwaarschijnlijk druk. Limousines van de grote *bosses*. Militair verkeer, paarden, karren, allemaal richting Duitsland. We stonden de hele tijd op de banken om uit de ramen te kunnen kijken.'[20] De geallieerden rukten op naar Nijmegen, dat op 20 september bevrijd werd, maar Arnhem bleek 'een brug te ver': het lukte niet om de Rijn te overschrijden, afgezien van drie Britse bataljons die in het nabijgelegen dorp Heelsum waren geland. Al op zondag 17 september waren er hevige bombardementen geweest, waarbij de oude binnenstad zwaar werd getroffen. De Eusebiuskerk brandde uit, in de buitenwijken hoorde men tussen de knallen door een spookachtig klokgelui, veroorzaakt door de hitte en rondvliegende granaatsplinters.[21] Zus Joke herinnerde zich dat ze in die septemberdagen zodra het even rustig was met Ineke en Ton de tennisbanen op rende om granaten en scherven op te rapen. 'Die waren dan nog gloeiend heet, je kon ze bijna niet in je handen houden. Zodra ze weer begonnen te schieten, renden we naar huis. Je zag het gevaar helemaal niet meer.'

Zoals veel andere mensen in de buurt hadden ze na de eerste bombardementen evacués uit het centrum onderdak geboden. De garages naast

de tennisbanen waren ingericht als noodhospitaal en in grote potten werden gezamenlijke maaltijden bereid. Joke: 'Ik weet nog dat we buiten stonden te praten en te kijken tussen twee luchtaanvallen door, toen er weer vliegtuigen overkwamen. Iedereen wilde snel naar binnen en toen werd Ien door een van onze evacués naar buiten geduwd, uit ons eigen huis!' Een buurman had in de tuin een betonnen schuilkelder gebouwd, maar daar mochten ze van moeder Dales niet in, omdat er maar één uitgang was, met het risico dat niemand er meer uit kon als die door puin zou zijn versperd.

EVACUATIE

De Duitsers hielden stand tijdens de Slag om Arnhem en na een week van gevechten, sirenes, bombardementen, afweergeschut en artillerievuur verschenen er op zaterdagavond 23 september aanplakbiljetten waarop de bevolking werd gesommeerd binnen twee dagen de stad te verlaten. Alleen het hoogstnoodzakelijke mocht worden meegenomen. Het was mooi, zonnig herfstweer en algemeen werd aangenomen dat het hooguit voor een paar weken zou zijn, maar in wat voor staat men de verlaten woning zou terugvinden was ongewis. Die zondag beklom een lange stroom vluchtelingen de hellende Apeldoornseweg. Vaak op slechte schoenen, door het tekort aan leer dat gedurende de oorlogsjaren was ontstaan, met zwaarbeladen fietsen op houten banden, karren, kinderwagens en allerlei andere geïmproviseerde vervoersmiddelen. Ze passeerden begraafplaats Moscowa, waar veel Arnhemmers traditioneel op mooie zondagen een bezoekje aan brachten. Ook moeder Dales en haar kinderen waren dat gewend geweest, vader Teun lag er begraven. Nu behoorden ze tot de negentigduizend evacués die erlangs trokken, op weg naar een ongewisse bestemming.

Dochter Joke, destijds acht jaar oud, herinnerde het zich vele decennia later nog goed. 'Mijn moeder had een fiets, die zo vol mogelijk was geladen. Mijn zus liep daarnaast, om haar bij te staan, en daarachter mijn broertje en ik. Af en toe werd er geschoten en kwamen er vliegtuigen over. Er werd ook een dode meegevoerd. Ik mocht dat niet weten,

maar hoorde het toch; mensen maakten zich daar zorgen over, waren bang voor represailles als de Duitsers het zouden merken. Die man was waarschijnlijk vlak voor de evacuatie overleden en kon niet meer begraven worden. Het heeft allemaal zo'n impact gehad, als ik weer eens vluchtelingen op tv zie komt het allemaal weer naar boven.'

De eerste nacht werd er overnacht in een school in Stroe, zo'n 33 kilometer ten noorden van Arnhem. De volgende dag werden ze met vele anderen opgevangen in een heel grote boerderij, waar ze tien dagen zouden blijven. 'Er werd gezamenlijk gekookt in de koeienstal, waar een enorme tafel stond en banken. Kilo's aardappels werden daar geschild. We sliepen in de stallen. Ineke lag naast de stal van de paarden; ze kon het goed voelen wanneer die met hun hoeven hard tegen het houten schot sloegen. 's Ochtends ontbeten we weer aan die grote tafel, naast een grote pan, waarop de kinderen 's nachts hun behoefte hadden gedaan. Er werd veel gelachen, het was allemaal heel vermakelijk en spannend. Je was blij dat je die tocht achter je had.' Vervolgens werd de grote groep evacués gesplitst. Het gezin Dales ging naar een andere boerderij, in Essen, bij Kootwijkerbroek. Voor het eten werd daar een gebed voorgelezen, een taak die moeder Dales al snel overnam van de vrouw des huizes, die dat in haar ogen niet zo goed deed.[22] Ze las haar kinderen ook voor als ze gingen slapen, alle drie in één bed. Dat gebeurde steeds uit hetzelfde boek, het enige wat ze hadden kunnen meenemen: *Alleen op de wereld* – was het uit, dan begon ze gewoon weer opnieuw. De laatste maanden werden doorgebracht bij een kruidenier in Vaassen, bij Apeldoorn. Eten was er voldoende, een hongerwinter zoals in de Randstad was het voor de meeste evacués niet. Ien zei zich later vooral de verveling te herinneren uit deze periode. 'Ik was nooit echt met veel plezier naar school gegaan, maar toen ik niet meer naar school kón vond ik dat wel erg vervelend.'[23] Ze ging nog wel even naar een mulo, naast de kruidenier.

BEVRIJDING

Toen de Duitsers aan het eind van de oorlog op de vlucht sloegen, legden ze op het schoolplein twee Russische krijgsgevangen neer, die geboeid

waren met kettingen, wat Joke en Ineke vreselijk zielig vonden. Ook bleven er paarden achter die wild waren geworden van al het oorlogsgeweld en het te lang ingespannen staan; zus Joke zou het nooit meer vergeten. 'Ik hoor ze nog krijsen en stampen, zie de angst in hun ogen.' Ze werden bevrijd door een bataljon Canadezen. In de dagen daarna hebben de kinderen moeder Dales voor het eerst en voor het laatst in hun leven zien huilen. Dat waren geen vreugdetranen, het was toen meisjes die met Duitsers waren omgegaan werden kaalgeknipt, op karren rondgereden en bespuugd. 'Dat dat zó moet, de bevrijding vieren...' zei ze. Heel wat vrolijker was de herinnering aan de Canadese bevrijders. Zus Joke zag Ineke op een jeep met ze praten. 'Ze wilde niet dat ik erbij kwam; ze was net goed met ze in gesprek en wilde haar Engels oefenen. Later kwam ze thuis met kauwgum, chocola en een baret.'

De evacués wilden na negen maanden zo snel mogelijk terug naar Arnhem, maar in eerste instantie was dat alleen weggelegd voor diegenen die konden meewerken aan het puin ruimen en het bewoonbaar maken van nog bruikbare gebouwen. Moeder Dales had het geluk dat ze een bekende van haar man tegenkwam, die onmiddellijk in de houding sprong voor de weduwe van zijn kapitein en een snelle terugkeer naar de Hoogkamp regelde. Daar aangekomen bleek het huis er nog te staan, maar er zat geen ruit meer in. Ook bleek de voorpui geheel eruit te zijn geslagen; de eerste maanden zouden ze daarom in de achterkamer wonen, met de schuifdeuren dicht. Het was steenkoud, een kachel was er niet meer. Binnen was alles vernield of gestolen. Ze vonden op zolder alleen nog de tafel waaraan vader Dales gestudeerd had; die was zeer gehavend en hadden de Duitsers dus maar laten staan.

Toen na de Slag om Arnhem de toestand wat stabiliseerde hadden vrijwel geen evacués toestemming van de Duitsers gekregen om naar Arnhem terug te keren, ook niet om even wat winterkleren op te halen. Wie dat toch deed liep het gevaar als 'plunderaar' te worden geëxecuteerd. Het totale bezit van alle Arnhemmers was in feite door de Duitsers verbeurdverklaard. Alle huisraad, textiel en andere gebruiksvoorwerpen in de leegstaande huizen werden door *Bergungskommando*'s naar Duitsland afgevoerd. In totaal verdwenen zo'n honderd treinwagons en veertig vrachtwagens met woninginventarissen. Daarnaast werd veel schade aan-

gericht door ingekwartierde Duitse soldaten die onvoorzichtig waren met brandende kaarsen, rokend in slaap vielen of in dronkenschap grote vernielingen aanrichtten.[24] Behalve de oude tafel was er in huize Dales niet veel meer over dan de piano waarop Ineke voor de oorlog les had gehad, herinnerde ze zich later, 'maar toch wel zo ongeveer in stukken. Nu zou je zo'n piano direct bij het schroot zetten. Maar ik ben piano blijven spelen.'[25] En op zolder, achter schuifluiken aan de zijkant, vonden ze de sigaretten terug die Ineke er jaren eerder had verstopt; ze rookte al voor de evacuatie, met vriendjes en vriendinnetjes.[26]

VERVELING EN LOSBANDIGHEID

Langzaam maar zeker kwam het dagelijkse leven weer op gang. Als stoelen gebruikten ze de blikken waarin biscuits hadden gezeten die door geallieerde vliegtuigen werden gedropt. Ineke zei zich later van de eerste naoorlogse winters vooral nog de kou te kunnen herinneren. Thuis kropen ze in de keuken rond het petroleumkacheltje. Zus Joke: 'Als we uit school kwamen zaten we daar met zijn drieën om dat kacheltje heen, de enige plek in huis die warm was. Mama werkte dan nog. En Ien was dan zo handig, die zat over de kachel heen de krant te lezen. Het duurde een tijd voordat Ton en ik het doorhadden: ze sluisde op die manier heerlijk alle warmte naar zichzelf toe!' Op school vielen vaak lessen uit omdat de lokalen niet verwarmd konden worden, bijvoorbeeld toen de Rijn dichtvroor zodat geen kolenschuit de stad meer kon bereiken.[27]

De kinderen stonden in de buurt bekend als 'die van Dales'. Ze haalden nogal eens kattenkwaad uit. Joke: 'Ien moest altijd iets ondernemen, dat was haar karakter. Uit complete verveling en losbandigheid ging ze voortdurend op onderzoek uit. Overal lag munitie: grote, koperen kanonskogels, die ze demonteerde. Wij stonden daar dan omheen te kijken. Er zat een slaghoedje op, als je daarop sloeg ontploften ze – die dingen zaten helemaal vol kruit. Zij zette een spijker onder dat slaghoedje, met veel finesse, en sloeg daar zachtjes met een hamertje op tot het eruit wipte en ze het kruit eruit kon halen, waarmee je bijvoorbeeld rookbommen kon maken.' Toen er eens een oom uit Den Haag kwam

logeren, durfde die onder geen beding op het gras te lopen, zelfs niet aan het randje, terwijl de kinderen overal doorheen banjerden. Die oom had geen ongelijk, want er lagen nog her en der landmijnen in Arnhem, soms zelfs in woonhuizen, die regelmatig slachtoffers eisten.[28]

'Die van Dales' waren de vandalen van de buurt. Ze namen een kijkje in de vele huizen in de buurt die nog leegstonden en plukten fruit van verwilderde bomen in de tuinen, waarvan hun moeder bowl maakte. Zus Joke: 'Als er wel eens iemand kwam klagen, dan kon Ien liegen als de beste. Dan vroeg zo iemand aan mij of we iets hadden uitgehaald, met het idee: zo'n klein meisje spreekt de waarheid wel. Maar nee, als ik Ien naar me zag kijken, dan was ik banger voor haar dan voor zo'n buurman! Wat we ook uitspookten, we hadden een code: mama komt niks te weten. Ook als we de grootste problemen hadden met elkaar, dan vochten we dat onderling uit. Ik was als jongste nogal stil en bedeesd, Ien regeerde.' Ook als ze met andere kinderen in de buurt speelde, had Ineke als vanzelfsprekend de leiding. Kenmerkend was een voorval dat zich waarschijnlijk nog voor de evacuatie afspeelde. Zus Joke werd belaagd door vervelende kinderen. 'Een van hen was een meisje dat we altijd Betty Boop noemden. Ik was doodsbang. Opeens hoorde ik: "Hé, blijf van mijn zusje af!" Dat was Ien. Waar ze vandaan kwam weet ik niet, maar ze was de reddende engel!'

Er werd niet alleen kattenkwaad uitgehaald. De kinderen hielpen ook rupsen te vangen in het groentetuintje dat een buurman tijdens de oorlog had aangelegd in een parkje naast de tennisbanen. En omdat moeder Dales zes dagen per week werkte, hadden de kinderen thuis veel taken. Ineke kon goed koken, maar had verder weinig talent voor het huishouden en ze had er vooral ook geen zin in, evenmin als haar broer. Veel werk kwam dan ook neer op de schouders van hun jongere zusje. Ook breien was niet aan Ineke besteed. Op de lagere school nam ze nogal eens breiwerk dat ze daar moest maken 's middags stiekem in haar ruime trainingsbroek mee naar oma, die het dan voor haar afmaakte – nadat ze eerst vele slordige steken van Ineke had moeten uithalen. Die nam het breiwerk de volgende dag in haar trainingsbroek weer mee terug naar school en dan was de juffrouw weer tevreden.[29] Tot ergernis van haar moeder was Ineke op meer terreinen nogal slordig. Haar bloesje hing

meestal uit haar rok, en op stoelen zat ze over het algemeen scheef, onderuitgezakt – dat is altijd zo gebleven, tot in de Tweede Kamer aan toe.

Hoe slordig ze meestal ook was, wanneer het haar aanstond kon ze ook uiterst geconcentreerd precisiewerk doen. Niet alleen als ze achtergebleven kanonskogels demonteerde, ze kon ook heel goed spinnen; op hun eerste evacuatieadres in Essen had de boerin haar dat geleerd. De zoon des huizes timmerde later voor Ineke een spinnewiel, dat ze in oktober 1945 voor haar verjaardag kreeg; het was haar eerste eigen bezit en zou de rest van haar leven altijd met haar meeverhuizen. In de eerste jaren na de oorlog ging ze regelmatig met broer Ton en zus Joke langs de weilanden met prikkeldraad, waar plukjes wol in hingen van schapen die daarlangs geschuurd waren. De jonge Ineke ging dan achter haar spinnewiel zitten en maakte er met veel precisie wollen draden van, waarmee hun moeder sokken kon breien. Ook voor tekenen had ze alle geduld van de wereld, het was haar favoriete vak op school en ze was er ook goed in, blijkt uit bewaard gebleven werkstukken. Daarnaast besteedde ze haar tijd graag aan lezen en naar klassieke muziek luisteren via de radiodistributie.

ARTS WORDEN

Omdat ze nu eenmaal een meisje was, had ze na de lagere school in 1943 als schooladvies gekregen dat ze naar de huishoudschool moest. Ineke wilde echter naar hbs-b, om haar droom te verwezenlijken: arts worden. Moeder Dales wist te bereiken dat ze als compromis naar het minder zware hbs-a ging, waar de nadruk lag op talen en economie, in plaats van wiskunde en natuurwetenschappen. Het was een openbare school, gevestigd in een neoclassicistisch gebouw uit 1865 aan het Willemsplein.[30] Ervoor lag een grote vijver, waar 's winters geschaatst werd – Ineke is er aan de rand eens bijna door het ijs gezakt, ze kon nog net op tijd een tak grijpen.[31] Zoals alle kinderen kon ze gedurende de evacuatie niet of nauwelijks naar school, maar in het schooljaar 1945-1946 werd weer lesgegeven, zo goed en zo kwaad als dat ging, met nauwelijks boeken of andere materialen. Ze deed het goed, al was ze volgens bewaard gebleven verslagen van lerarenvergaderingen 'een kletstante', en bleken 'ijver en

wiskundeknobbel niet aanwezig'.[32] 'Wat konden we samen lachen om... niets!' schreef een klasgenote later.[33] In 1948 haalde Ineke haar diploma en ging, na bijlessen in wiskunde, alsnog hbs-b doen, gevestigd in een eveneens monumentaal gebouw aan de Schoolstraat: het Lorentz Lyceum, vernoemd naar Nobelprijswinnaar Hendrik Lorentz, een oud-leerling. Ook de graficus Maurits Cornelis Escher had er op school gezeten. Dales begon daar in de vierde klas (van de vijf). Er deden maar weinig meisjes hbs-b, en die zaten allemaal bij elkaar in dezelfde vierde klas, een van de drie die er waren.

Een van haar klasgenoten hier was Jan Kruidering. 'Ien was heel plezierig in de omgang, heel makkelijk, vlot en leuk om te zien. Als er werd gelachen in de klas, was ze vaak het middelpunt. Ze kon heel goed op haar handen staan, daar hebben we nog een keer een foto van gemaakt.' In de pauze liep ze een blokje om met haar vriendinnen. Meestal in een bruin-beige gestreept mantelpakje, een vermaakt kostuum van haar vader. Dat het gezin Dales het financieel niet breed had viel niet op, iedereen had het moeilijk in de eerste naoorlogse jaren, veel producten waren nog op de bon. In tegenstelling tot wat er op de hbs-a over haar genoteerd werd, was ze in de herinnering van Kruidering vrij rustig in de klas. 'Geen kwebbeltante, iemand die op het juiste moment haar mond opendeed. Ze ging rustig haar gang en lachte graag.' Haar leraar scheikunde Pels bevestigde dit beeld in een briefje dat hij na het overlijden van Ien aan de familie schreef: 'In mijn herinnering was het een prettige, serieuze leerling. Beslist geen "streber", [iemand] die serieus toekeek in de klas, belangstellend.'[34]

Van wie ze ook zeker wat zal hebben opgestoken was de markante leraar Nederlands, J.C. de Roode, die later schooldirecteur zou worden. Kruidering: 'Die man kon ontzettend goed toneelspelen. En hij leerde ons goed voorlezen. Dan moest iemand een stukje lezen en vroeg hij aan de klas: "Wat vinden jullie daarvan? Komt het over zoals hij het leest? Of moet je het zó doen?" En dan las hij het zelf op een betere manier.' De vader van Kruidering gaf Frans, en was goed over Ineke te spreken. De leraar Duits had het moeilijk op school, zijn lessen werden nogal eens gesaboteerd door de leerlingen in de eerste jaren na de oorlog. Ineke deed daar hoogstwaarschijnlijk niet aan mee, ze was haar leven lang een

liefhebster van Duitse literatuur en kerkmuziek. Voor het eindexamen hbs-b had ze *Wilhelm Tell* van Schiller gelezen en tijdens het mondeling drong ze erop aan dat de leraar daar vragen over zou stellen, terwijl die haar had willen sparen door over de minder moeilijke boeken op haar lijst te spreken. Wat Ineke er niet bij vertelde, was dat *Wilhelm Tell* ook het enige was wat ze had gelezen, maar ze kreeg een heel goed cijfer.[35] In juni 1950 haalde ze haar diploma hbs-b, met een prachtige lijst, zo had ze een negen voor biologie.[36]

UITSTAPJES

Het was een leuke school, die de leerlingen relatief veel vrijheid liet en er werden af en toe klassenavonden en uitstapjes georganiseerd. Kruidering herinnerde zich bijvoorbeeld een logeerweekend op een woonschuit op de IJssel, in de buurt van Doetinchem, waar ze met z'n allen op de fiets naartoe gingen en het kasteel bezochten. Ineke was meestal een van de motoren achter dergelijke initiatieven.

Zelf herinnerde ze zich later een fietstocht naar museum Kröller-Müller op de Hoge Veluwe rond haar veertiende. 'En daar werd ik voor het eerst getroffen door de moderne kunst. Dat is niet zozeer een schoonheidservaring, want wat weet je er eigenlijk nog van. Maar bij de Cycloop van Odilon Redon gebeurde het. Een schok, je loopt terug, kijkt nog eens, een fascinatie en tegelijkertijd schrik en afschuw.'[37]

Op haar vijftiende maakte ze in augustus 1946 haar eerste buitenlandse reis, met de boot naar Engeland, dankzij een uitwisselingsprogramma.[38] Vanuit haar logeeradres in Northampton schreef ze brieven aan de 'lieve drie' in Arnhem; prima van zinsbouw, zonder doorhalingen of spelfouten in een keurig handschrift. Als een van de weinigen had ze geen last gehad van zeeziekte. 'Ik heb tot goed elf uur met nog een paar meisjes bij de matrozen op het achterdek gestaan.' Londen was vies en donker en het stonk er. Bij het gezin waar ze logeerde werd niet gebeden voor het eten, viel haar op, en roepen of fluiten werd niet op prijs gesteld. Ze at er voor het eerst sinds jaren weer een banaan. 'Ik wist werkelijk niet meer hoe die smaakte.' In haar koffer zaten twee busjes peper voor

haar moeder, en nog een busje, maar 'dat moet een verrassing blijven'. Daar bleken later muskaatnoten in te zitten. Zus Joke: 'Typisch Ien, niet iets flauwekullerigs meenemen. De winkelier had haar die noten eerst niet willen verkopen, waarschuwde steeds dat het geen snoepjes waren die ze kon eten. Maar Ien wist hoe heerlijk moeder dat vond over de bloemkool.'

Tijdens de middelbareschooltijd had ze een vriendje: Jan Smit, die ook bij haar thuis kwam en met wie ze nog heel lang contact heeft gehouden. Later is hij tandarts geworden. Hij kon goed goochelen, dat had hij geleerd om kinderen die bang waren te kunnen afleiden. Ook vriendin Frida van Halewijn kwam regelmatig over de vloer in huize Dales aan de Breitnerstraat, die zich haar later als een 'ontzettend vrolijke meid' herinnerde. 'Ze kon mooi vertellen, ja, toen ook al. Maar wat me het beste is bijgebleven, is haar sociale gevoel. Ze was ook al zeer actief in de hervormde kerk, en omdat haar moeder een baan had, moest ze thuis ook veel werk opknappen.'[39] Ze deden vaak samen huiswerk, bij Frida thuis, omdat het daar rustiger was. Een andere vriendin was Lotti Hak, dochter van een dominee.

CHRISTELIJK OPGEVOED

Het sociale leven van de jonge Ineke speelde zich vooral af in kerkelijke kringen. Het geloof was heel belangrijk voor haar. 'Ik kom uit een doorsnee hervormd gezin, zonder enige godsdienstige dwang,' zei ze later.[40] Vader Dales had zelfs niet gewild dat zijn kinderen gedoopt zouden worden, die keuze konden ze dan later zelf maken. Ze gingen ook niet naar een christelijke school. Er werd via de draadomroep niet alleen naar de NCRV geluisterd, maar ook naar de socialistische VARA: de toenmalige PvdA-fractieleider Marinus van der Goes van Naters hoorde ze vaak spreken tijdens haar middelbareschooltijd, schreef ze hem later.[41] Wel ging het gezin na de oorlog wekelijks op zondag naar de kerk, in een door de Zweden geschonken houten gebouw aan de Noordelijke Parallelweg, en ook naar de zondagsschool. Toen Ien later tijdens een interview gevraagd werd of ze het geloof met de paplepel binnen had

gekregen antwoordde ze: 'Nee hoor, niks paplepel. Ik stel het op prijs mijn beslissingen als de mijne te zien. Ik ben niet Nederlands Hervormd omdat me dat is aan komen waaien of omdat me dat met de paplepel is ingegoten, zo is dat niet, ik heb dat zelf besloten.'[42]

Al tijdens haar middelbareschooltijd was Dales actief binnen de progressieve, vrijzinnige Nederlands Christen-Studenten Vereniging (NCSV).[43] Die stond sterk onder invloed van de bekende Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968), voor wie het geloof verplichtte tot een hoge mate van maatschappelijke betrokkenheid. Veel NCSV-leden voelden zich sterk verbonden met de sociaaldemocratie; de PvdA-minister van Financiën Pieter Lieftinck was een van de prominente oud-leden.[44] Zoals de naam al aangaf was het een studentenvereniging, maar er waren ook middelbare scholieren bij betrokken, waarvoor jeugdkampen werden georganiseerd.[45] 'Je leerde er nadenken, praten met elkaar, je kwam in aanraking met zoiets als de wereldkerk,' zei Dales er later over.[46] Ze leerde daar ook Tity Schuurmans Stekhoven kennen, die regelmatig op bezoek kwam in de Breitnerstraat. Ze was ouder, van adel en had een levenswijsheid die Ineke zeer bewonderde, hongerend naar kennis als ze was. Ineke was ook een van de drijvende krachten achter Het Kampvuur, een vereniging waarin met middelbare scholieren werd gediscussieerd over maatschappelijke en religieuze kwesties. Ook werd er gezongen en er waren zomerkampen. Er waren nog twee andere leden die Ineke heetten, zodat twee van hen zich omdoopten in Ien, respectievelijk Ientje. Die laatste zou zich voortaan ook buiten Het Kampvuur Ientje Dales laten noemen. Anders dan deze naam deed vermoeden was ze niet klein, maar in deze periode nog wel zo mager als een lat.

Bij Het Kampvuur ontmoette ze Hans Haffmans, met wie ze haar leven lang bevriend zou blijven. Hij herinnerde zich nog goed haar vrolijkheid in die jaren. 'Een keer gingen we met de fiets naar Lage Vuursche om met de groep te kamperen. Toen we onderweg pauzeerden gingen we volksdansen, zo maar midden op straat.' Ook in het gezin Dales hing een gezellige sfeer. 'Er kwamen allerlei vrienden over de vloer als je daar een weekend was, er gebeurde van alles. Ook moeder nam dan volop aan de gesprekken deel, die had duidelijk de leiding. "Mamá" noemde Ien haar altijd, ik hoor het haar nog zeggen. Die was er heel erg erop gebrand dat

haar kinderen het goed deden. Maar ze was geen kenau, helemaal niet, ze bleef een dame. Een hele flinke vrouw, klein van stuk en een ontzettend aardig mens.'[47]

Hans Haffmans herinnerde zich ook een bezoek aan de jonge hervormde hulppredikante Bé Ruys, die toen nog bij haar moeder woonde in Velp. Later werd ze predikante van de Nederlandse protestantse gemeente in Berlijn. 'Een hele vooruitstrevende figuur, en zeker iemand die Ientje geïnspireerd heeft.' Wat hen erg bezighield in deze periode was de oprichting van de Wereldraad van Kerken in de zomer van 1948. Er was al sinds de Eerste Wereldoorlog over gesproken, maar pas nu, in het enthousiasme van de Bevrijding, lukte het de plannen te realiseren, al mochten rooms-katholieke bisschoppen niet meedoen. De oprichtingsvergadering in Amsterdam was een groots evenement, waarbij onder meer aanwezig waren Karl Barth en de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken John Foster Dulles – een zeer gelovig man, die naast zijn drukke functie ook altijd ouderling was gebleven in zijn gemeente.[48] Het sprak allemaal zeer tot de verbeelding van de jonge generatie. Ientje en Hans waren in het kader van de oprichting van de Wereldraad aanwezig bij een Youth Assemblee in de Amsterdamse Apollohal. Ook waren ze actief binnen een groepje jonge mensen in het Arnhemse dat zich bezighield met de contacten tussen de verschillende kerken. Haffmans: 'Door de Raad van Kerken werd in Arnhem wekelijks een avondgebed gehouden, op woensdagavond in de oudkatholieke kerk. Daar gingen Ientje en ik heen. Op een gegeven moment is daar toen ook een koortje gevormd, waarin wij zongen; op zaterdagmiddag kwamen we dan bij elkaar om te oefenen. Toen de pastor tot priester gewijd werd, hebben we als verrassing de mis gezongen met het koor, waarin representanten van verschillende kerken vertegenwoordigd waren. Het voorjaar daarop, bij mijn belijdenis in de hervormde kerk, zongen we dezelfde oudkatholieke gezangen, in aanwezigheid van de pastor.'

Zowel Haffmans als Ientje volgde op eigen initiatief catechisatie bij de jonge, veranderingsgezinde, oecumenisch ingestelde dominee G.C. Foeken, die ook wel eens bij de familie Dales thuis op bezoek kwam.[49] Een bescheiden, maar markante man, die is vereeuwigd in de na de oorlog herbouwde Eusebiuskerk. Hij had geprotesteerd tegen het feit dat hoog

in de herbouwde toren beelden waren aangebracht van stripfiguren als Donald Duck, Mickey Mouse, Tom Poes en Ollie B. Bommel. Beeldhouwer Henk Vreeling gaf vervolgens voor de grap een van de Zeven Dwergen het uiterlijk van Foeken. Hij was een principiële predikant, maar ook vernieuwingsgezind, bepaald niet orthodox. Zo pleitte Foeken ervoor de avondmaalstafel in hervormde diensten centraal te stellen, net als bij de katholieken. Haffmans wist nog dat Foeken erbij was toen Ientje eind jaren veertig belijdenis deed. Bij die gelegenheid werd ze alsnog gedoopt. 'Ientje had een rood hoedje op en ik zie nog het gebaar waarmee ze dat afdeed: Hup, wég hoed!'